

Міжнародне право

УДК 341/9

Д'яченко Костянтин Сергійович

студент

*Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Дьяченко Константин Сергеевич

студент

*Института подготовки кадров для органов юстиции Украины
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого*

Dyachenko Konstantin

Student of the

*Institute of Training Personnel for the Justice Bodies of Ukraine of
Yaroslav Mudryi National Law University*

Червоняца Каріна Сергіївна

студентка

*Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Червоняца Карина Сергеевна

студентка

*Института подготовки кадров для органов юстиции Украины
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого*

Chervonyaschaya Karina

Student of the

*Institute of Training Personnel for the Justice Bodies of Ukraine of
Yaroslav Mudryi National Law University*

Федчишина Юлія Володимирівна

студентка

*Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Федчишина Юлія Владимировна

студентка

*Інститута подготовки кадров для органов юстиции Украины
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого*

Fedchyshina Yuliya

Student of the

*Institute of Training Personnel for the Justice Bodies of Ukraine of
Yaroslav Mudryi National Law University*

**ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ
ОСОБЕННОСТИ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ
ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ
ПРАВОНАРУШЕНИЯ
FEATURES OF INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY FOR
ENVIRONMENTAL OFFENSES**

Анотація. В статті розглядається поняття та класифікації екологічних правопорушень у міжнародному праві, виокремлення елементів останнього, що у сукупності є підставою для міжнародно-правової відповідальності у сфері охорони навколишнього середовища. Розкриваються особливості регулювання даного інституту у низці міжнародних документів, а також існування такого органу як Міжнародного екологічного суду при ООН для врегулювання екологічних спорів. В статті наголошується, що суб'єкти міжнародного права все

більше порушують екологічні норми, що зумовлює погіршення ситуації стану навколишнього середовища, і у свою чергу потребує міжнародно-правового регулювання та притягнення їх до відповідальності.

Ключові слова: *екологічне право, міжнародно-правова відповідальність, навколишнє середовище, екологічне правопорушення, принципи, об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона, Міжнародний екологічний суд, міжнародні документи у сфері екології.*

Аннотація. *В статье рассматривается понятие и классификации экологических правонарушений в международном праве, выделение элементов последнего, что в совокупности является основанием для международно-правовой ответственности в сфере охраны окружающей среды. Раскрываются особенности регулирования данного института в ряде международных документов, а также существование такого органа как Международный экологический суд при ООН для урегулирования экологических споров. В статье отмечается, что субъекты международного права все больше нарушают экологические нормы, что приводит к ухудшению ситуации состояния окружающей среды, и в свою очередь требует международно-правового регулирования и привлечения их к ответственности.*

Ключевые слова: *экологическое право, международно-правовая ответственность, окружающая среда, экологическое правонарушение, принципы, объект, субъект, объективная сторона, субъективная сторона, Международный экологический суд, международные документы в сфере экологии.*

Summary. *The article deals with the concept and classification of environmental offenses in international law, distinguishing elements of the latter, which in aggregate is the basis for international legal responsibility in the field*

of environmental protection. The peculiarities of regulation of this institute in a number of international documents, as well as existence of such body as the International Ecological Court at the United Nations for the settlement of environmental disputes are revealed. The article states that the subjects of international law are increasingly violating environmental norms, which causes the deterioration of the state of the environment, and in turn requires international legal regulation and bringing them to justice.

***Key words:** environmental law, international legal responsibility, environment, ecological offence, principles, object, subject, objective side, subjective side, International ecological court, international documents in the field of ecology.*

Постановка проблеми. Активний розвиток людства, постійне зростання темпів промислового виробництва та споживання природних ресурсів призводить до все більш негативних наслідків для навколишнього середовища. Незважаючи на спроби держав врегулювати питання пов'язані з екологією, самостійне вирішення цієї проблеми неможливе. Отже необхідність міжнародно-правового регулювання як захисту природного середовища, так і притягнення винних до відповідальності за порушення встановлених правових приписів міжнародного екологічного права є надзвичай важливим питанням сьогодення. Для ефективності інституту міжнародно-правової правової відповідальності слід чітко визначити що є міжнародним екологічним правопорушенням, вміти розмежовувати їх різні види, визначати підстави для притягнення, використовувати різні заходи і види відповідальності. Саме це і зумовлює необхідність і актуальність дослідження цієї проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які досліджували питання видів міжнародно-правової відповідальності за

екологічні правопорушення слід виокремити Рябець К. А. [1], Костицького В. В. [3], Бринчук М. М. [4], Медведеву М. О. [10], Буткевич В. Г. [11], А. П. Гетьмана, М. В. Шульгу [14].

Формулювання цілей статті. Дослідження поняття та особливостей міжнародно-правової відповідальності за екологічні правопорушення, видів міжнародно правової відповідальності у сфері екології, підстав до притягнення, аналіз міжнародних нормативно-правових актів в сфері захисту і охорони навколишнього середовища.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне екологічне право – це галузь міжнародного права, що складається із сукупності правових норм та правовідносин, які виникають між міжнародними суб'єктами з приводу охорони навколишнього природного середовища від транскордонного забруднення, збереження та раціонального використання зникаючих видів рослинного та тваринного світу, забезпечення міжнародної екологічної безпеки громадян [1, с. 412].

Міжнародна юридична відповідальність в екологічній сфері в науковій літературі розглядається як частина інституту відповідальності за міжнародним публічним правом. П. Е. Недбайло дає наступне визначення: «Покладання на суб'єкта міжнародного права, який порушив міжнародні екологічні вимоги, певних стягнень і обмежень, а також зобов'язань щодо компенсації завданої екологічної шкоди» [2, с. 51].

Застосування дисциплінарної, адміністративної, кримінальної відповідальності міжнародному екологічному праві зазвичай не притаманно, але кримінальна відповідальність може застосовуватися спеціалізованими міжнародними судами або відповідними судами держав, де безпосередньо був скоєний злочин. Однак враховуючи велику кількість і поширеність даного виду правопорушень, зазвичай, використовується притягнення винних осіб до відповідальності саме на внутрішньодержавному рівні через складність, довготривалість цього

процесу. Хоча, можливість застосування саме кримінальної відповідальності на міжнародному рівні існує. Але, на жаль, до сьогодні наука міжнародного права не знає рішень, що були винесені з приводу притягнення до кримінальної відповідальності лише за вчинення екологічного злочину.

Відсутність єдиного універсального акту для притягнення до цього виду відповідальності є досить закономірним, оскільки держави не охочі йдуть на розробку такого документа, через участь всього людства у забрудненні Землі. Все ж таки, наявний стан нормативно-правової бази, все ж, дозволяє казати про існування механізмів міжнародно-правової відповідальності держав, фізичних і юридичних осіб за екологічні, що спричиняють шкоду навколишньому середовищу.

Порядок врегулювання міжнародних екологічних спорів, визначається конвенціями, договорами та угодами. Як правило, в них не встановлюють конкретні санкції за вчинене екологічне правопорушення. Проте, деякі міжнародні акти в галузі екології достатньо ґрунтовно врегульовують відповідальність [1, с. 415].

Самі ж спори вирішуються шляхом переговорів чи у судовому порядку. Останній спосіб реалізується через звернення сторін до Міжнародного суду ООН, у складі якого функціонує створена в 1993 р. Екологічна палата Міжнародного екологічного суду (Міжнародний суд екологічного арбітражу і примирення, створений у 1994 р.). У більшості міжнародних правових актів відсутні норми, що визначають конкретні міри відповідальності за екологічні правопорушення [3, с. 33]. Однак, є ціла низка міжнародних документів, що встановлюють відповідальність за спричинення шкоди різними видами діяльності. Серед них слід виокремити такі документи як: Женевська конвенція про цивільну відповідальність за шкоду, завдану при перевезенні небезпечних вантажів автомобільним, залізничним і внутрішнім водним транспортом (1989 р.), Конвенція про

заборону військового чи іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977 р.), цикл конвенцій про відповідальність за ядерну шкоду – зокрема, Паризька конвенція про відповідальність перед третьою стороною у сфері ядерної енергії (1960 р.), Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду (1997 року), Віденська конвенція про додаткове відшкодування за ядерну шкоду (1997 р.), Брюссельська конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою (1969 р.).

Підставою притягнення до міжнародної відповідальності є міжнародне екологічне правопорушення – це винна протиправна дія або бездіяльність, яка порушує норми екологічного законодавства та наносить шкоду навколишньому природному середовищу і здоров'ю громадян [1, с. 183].

За своєю внутрішньою структурою екологічне правопорушення складається з об'єкта, суб'єкта, об'єктивної та суб'єктивної сторін.

Об'єктом екологічного правопорушення завжди є суспільні відносини, які характеризуються порушенням норм міжнародного права, міжнародних зобов'язань суб'єкта, що тягне за собою нанесення шкоди іншому суб'єкту, суб'єктам або ж світовому суспільству в цілому. Можна говорити про об'єкт екологічного правопорушення у «вузькому» розумінні як екологічні правовідносини, на які посягає правопорушення або у «широкому» розумінні як суспільні відносини у цілому, враховуючи, що предметом правового регулювання екологічного права є відносини у галузі охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, раціонального природокористування та охорона життя і здоров'я людей.

Складовими елементами об'єктивної сторони екологічного правопорушення прийнято вважати: протиправність поведінки (погіршення або невиконання вимог екологічного законодавства); заподіяння або наявність реальної загрози завдання екологічної шкоди чи порушення

законних прав суб'єктів екологічного права; причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою особи і заподіяною шкодою.

Суб'єктом екологічного правопорушення є юридичні та фізичні особи, держава.

М. М. Бринчук вказує, що суб'єктивна сторона екологічного правопорушення характеризується виною – «психічне відношення правопорушника до своєї протиправної поведінки, яка може проявлятися в дії чи бездіяльності» [4, с. 328].

В юридичній літературі розрізняється два види міжнародно-правової відповідальності держав: відповідальність за порушення обов'язку відповідно до норм міжнародного права та відповідальність за шкідливі наслідки неправомірних дій, що спричинили матеріальну шкоду. Деякі автори вважають, що в першому випадку мова йде про позитивну відповідальність, а в другому – про негативну [5, с. 195]. Суть першого виду відповідальності полягає в тому, що держава має виявляти «старанність», тобто вживати всіх необхідних заходів для попередження забруднення навколишнього середовища в результаті будь-якої діяльності, яка здійснюється під її юрисдикцією чи контролем [6, с. 149]. Виходячи з цього можна казати про відсутність відповідальності держави за протиправні дії фізичних, юридичних осіб. Однак, це зобов'язує до вжиття нею організаційно-правових заходів, щодо забезпечення належного контролю за такою діяльністю, попередження та припинення протиправних дій, покарання винних. У разі порушення цього обов'язку, це може потягнути за собою міжнародно-правову відповідальність.

Серед принципів, на яких побудований інститут міжнародно-правової відповідальності держав в сфері екології, слід виокремити такі як а) 2 принцип Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку 1992 року [7], 21 Принцип Стокгольмської декларації з навколишнього середовища 1972 року - відповідальність держав за

діяльність в межах їхньої юрисдикції та попередження нанесенню шкоди іншим державам за межами національної юрисдикції держави; б) 22 Принцип Стокгольмської декларації - обов'язок співробітництва держав в питаннях відповідальності та компенсації шкоди [8]; в) принцип загальної, але диференційованої відповідальності - 7 принцип Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку 1992 року [7]. Схожі положення зафіксовані і в інших міжнародних актах з охорони навколишнього середовища: Конвенція ООН з морського права 1982 р., Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 р., Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату 1992 р, Конвенція про охорону біологічного різноманіття 1992 р.

Стосовно другого виду міжнародно-правової відповідальності держав, то неодмінною умовою її настання є нанесення шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів поза межами будь-якої національної юрисдикції (наприклад, відкритому морю, Району морського дна, космічному середовищу, Антарктиці тощо) [10, с. 118].

Відсутність єдиного визначення поняття навколишнього середовища у міжнародно-правових актах, призводить до суперечностей, пов'язаних з відповідальністю за нанесення шкоди. Взагалі, поняття шкоди навколишньому середовищу безпосередньо пов'язане з поняттям навколишнього середовища, адже чим ширше останнє, тим більше дій підпадає під визначення шкоди, тим ширшою є межа відповідальності [10, с. 117].

Статтею 2 Конвенції Ради Європи про цивільну відповідальність за шкоду, спричинену діяльністю, небезпечною для навколишнього середовища 1993 р., закріплено поняття навколишнього середовища, як таке, що включає природні ресурси абіотичного та біотичного походження, такі як повітря, вода, ґрунт, фауна і флора та взаємодію між ними; власність, що формує культурну спадщину і характерні риси ландшафту [9].

Слід звернути увагу на те, що відповідальність настає не за будь-яку шкоду навколишньому середовищу, а «значну», «істотну», «відчутну», «суттєву», тобто існує кількісний пороговий рівень, що дозволяє висувати претензії лише у випадку реального порушення, обмеження прав, інтересів держави, її громадян.

Проектом статей про міжнародну відповідальність Комісія міжнародного права ООН визначила, що всі міжнародні правопорушення поділяються на ординарні міжнародні правопорушення, серйозні міжнародні правопорушення та найтяжчі міжнародні злочини.

До серйозних міжнародних правопорушень науковці відносять такі діяння держави, як отруєння радіоактивними речовинами повітряного, морського і космічного простору, поширення різного виду зброї (бактеріологічної, хімічної), що заборонена МП і чинить значний негативний вплив на стан навколишнього середовища [11, с. 474].

Прикладом ординарних міжнародних правопорушень є спричинення транскордонної шкоди сусідній державі. Однак, і тут можуть страждати інтереси не однієї держави, а декількох. До такого виду правопорушення можна віднести забруднення поверхневих вод моря однією державою, внаслідок чого відбувається поширення цього забруднення у води сусідньої.

За іншою класифікацією, залежно від рівня загрози міжнародному співтовариству, всі міжнародні екологічні правопорушення поділяються на два види: злочини та делікти. З огляду на це, до першої категорії відносять такі порушення міжнародних зобов'язань, у сфері охорони та захисту довкілля, які носять істотний характер. Прикладом екологічного злочину є екоцид. Він є кримінально караним діянням як в українському, так і в міжнародному законодавстві. В. Г. Буткевич надає наступне визначення екоциду-злочинний вплив на довкілля, який викликає незворотні зміни, зникнення фауни і флори, загибель людей [11, с. 476]. Особливе значення надається саме воєнному екоциду. Тобто завдання шкоди екосистемі в

результаті бойових дій, які мають політичну та військову спрямованість. Яскравим прикладом такого злочину є терористичні дії під час російсько-української війни 2014-2015 рр. спрямовані на руйнування Авдіївського коксохімічного заводу, що викликало загрозу викидів небезпечних хімічних сполук у довкілля. Будь-яке інше міжнародне екологічне протиправне діяння відноситься до другої категорії правопорушень -деліктів.

Класифікацію міжнародних екологічних правопорушень проводять не лише за ступенем небезпечності, а й за видом ресурсів, яким завдана шкода: лісові, водні, земельні, гірничі, атмосферні, фауністичні, надрові, тощо.

Залежно від способу спричинення екологічні правопорушення поділяють на: забруднення навколишнього середовища, нераціональне використання природних ресурсів, погіршення якості, пошкодження та знищення природних об'єктів [1, с. 184].

Окремої уваги потребує питання деліктів, оскільки в екологічній сфері вони вчиняються частіше ніж злочини. За такий вид правопорушення передбачається відповідальність у вигляді санкцій, які носять матеріальний та нематеріальний характер. Останній вид може приймати форму репресалій (правомірні примусові дії держави, що мають на меті відновлення своїх прав, порушених іншою державою), реторсій (правомірні примусові дії держави у відповідь на недружній акт з боку іншої держави) та сатисфакцій (принесення державою-порушником вибачень постраждалій державі). Одним із прикладів застосування нематеріальної відповідальності у формі репресалій є затримання або ж арешт рибальських суден за порушення правил вилову риби [12, с. 198].

Матеріальна відповідальність застосовується задля відшкодування матеріальної чи моральної шкоди, завданої порушенням екологічних міжнародних зобов'язань. Матеріальна відповідальність виражається у формі реституцій (відшкодування правопорушником матеріальної шкоди в

натурі) та репарацій (відшкодування матеріальної шкоди грошовими виплатами, товарами, послугами) [13, с. 323].

Поряд з наведеними видами відповідальності виокремлюють ще й абсолютну (безвинну) відповідальність. Підлягає застосуванню у разі, коли порушення екологічних зобов'язань відбулося внаслідок дії джерел підвищеної небезпеки. Конвенція 1972 р. про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, закріплює правило, що «Запускаюча держава несе абсолютну відповідальність щодо виплати компенсації за шкоду, завдану її космічними об'єктами на поверхні Землі чи повітряному судну в польоті» (ст. II) [14, с. 187].

Висновок та перспективи. Отже, міжнародно-правова відповідальність - покладання на суб'єкта міжнародного права, що порушив міжнародні екологічні вимоги, різного роду стягнень і обмежень, а також зобов'язань щодо компенсації завданої екологічної шкоди. Питання відповідальності за міжнародні екологічні правопорушення є надзвичайно актуальним. Зростаюча кількість та масштаб їх поширення підтверджує дану тезу. Міжнародне право передбачає відповідальність як держав, так і фізичних, юридичних осіб. Оскільки діяльність в сфері навколишнього середовища є загрозливим явищем і зазвичай має небезпечний характер, то слід казати про підвищену увагу міжнародного співтовариства до цього інституту міжнародного екологічного права. Це знаходить свій вияв у зростаючій кількості правових актів, присвячених охороні екології, регулюванню притягнення до відповідальності, відшкодування шкоди за цей вид правопорушень. Значним досягненням можна вважати нормативне закріплення розмежування різних видів екологічних правопорушень. Це дає можливість ефективно притягнути до відповідальності винних, призначити найбільш справедливий та законний вид покарання, відшкодувати завдані збитки.

Однак, очевидною є необхідність подальшої роботи науковців для підвищення охорони навколишнього середовища, попередження настання негативних наслідків шляхом вдосконалення існуючих правових актів. Теж саме можна сказати про вдосконалення механізмів притягнення до відповідальності і екологічне судочинство. Саме такі дії міжнародної спільноти будуть свідчити про дійсне бажання охорони навколишнього середовища та ефективність міжнародного регулювання екологічних відносин як одного з найбільш важливих явищ сьогодення.

Література

1. Рябець К. А. Екологічне право України: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 438 с.
2. Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм. – Правоведение, 1971, №3, - 512 с.
3. Костицький В. В. Десять тез про юридичну відповідальність за екологічні правопорушення [Електронний ресурс] / в. В. Костицький – Режим доступу: <http://www.kostytsky.com.ua/upload/doc/vidp.pdf>.
4. Бринчук М. М. Экологическое право: Учебник. – 2-е изд., перераб и доп. – М.: Юристъ, 2004. – С. 355.
5. Світовий океан і міжнародне право: Захист і збереження морського середовища/[авт. колектив: А.П. Мовчан, С.В. Виноградов, С.П. Голоиватий и др.]. - М .: Наука, 1990. - 248 с.
6. Виноградов С. В. Міжнародне право і охорона атмосфери / С.В. Виноградов. - М .: Наука, 1987. - 160 с.
7. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку, 1992 [Електронний ресурс]. – 1406. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455.

8. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища [Електронний ресурс]. – 1606. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454.
9. Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment [Електронний ресурс]. – 21. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/168007c079>.
10. Медведєва М. О.* До питання про відповідальності в міжнародному екологічному праві / М. О. Медведєва // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2010. – С. 116–127.
11. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / За ред. В.Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
12. Баб'як О. С, Біленчук П. Д., Чирва Ю. О. Екологічне право України: Навчальний посібник. - К.: Атіка, 2000. - 216 с.
13. Міжнародне право: Навч. Посібник / За ред. М. В. Буроменського – К.: Юрінком Інтерн, 2005. – 336 с.
14. Екологічне право України: Підручник / За ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. - Х., 2005. - 213 с.

References

1. Riabets K. A. Ekolohichne pravo Ukrainy: Navchalnyi posibnyk. – К.: Tsentр uchbovoi literatury, 2009. – 438 s.
2. Nedbailo P. E. Systema yurydycheskykh harantyi pryumeneniya sovetskykh pravovykh norm. – Pravovedenye, 1971, №3, - 512 s.
3. Kostytskyi V. V. Desiat tez pro yurydychnu vidpovidalnist za ekolohichni pravoporushennia [Elektronnyi resurs] / v. V. Kostytskyi – Rezhym dostupu: <http://www.kostytsky.com.ua/upload/doc/vidp.pdf>.
4. Brynchuk M. M. Экологическое право: Учебник. – 2-е yzd., pererab y dop. – М.: Yurystъ, 2004. – S. 355.

5. Svitovyi okean i mizhnarodne pravo: Zakhyst i zberezhennia morskoho seredovyscha/[avt. kolektyv: A.P. Movchan, S.V. Vynohradov, S.P. Holovyatyi y dr.]. - M .: Nauka, 1990. - 248 s.
6. Vynohradov S. V. Mizhnarodne pravo i okhorona atmosfery / S.V. Vynohradov. - M .: Nauka, 1987. - 160 s.
7. Deklaratsiia Rio-de-Zhaneiro shchodo navkolysnogo seredovyscha ta rozvytku, 1992 [Elektronnyi resurs]. – 1406. – Rezhym dostupu: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455.
8. Deklaratsiia Konferentsii Orhanizatsii Obiednanykh Natsii z problem otochuiuchoho liudynu seredovyscha [Elektronnyi resurs]. – 1606. – Rezhym dostupu: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454.
9. Convention on Civil Liability for Damage Resulting from Activities Dangerous to the Environment [Elektronnyi resurs]. – 21. – Rezhym dostupu: <https://rm.coe.int/168007c079>.
10. Medvedieva M. O.* Do pytannia pro vidpovidalnosti v mizhnarodnomu ekolohichnomu pravi / M. O. Medvedieva. // Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. – 2010. – S. 116–127.
11. Butkevych V.H., Mytskyk V.V., Zadorozhnii O.V. Mizhnarodne pravo. Osnovy teorii: Pidruchnyk / Za red. V.H. Butkevycha. – K.: Lybid, 2002. – 608 s.
12. Babiak O. S, Bilenchuk P. D., Chyrva Yu. O. Ekolohichne pravo Ukrainy: Navchalnyi posibnyk. - K.: Atika, 2000. - 216 s.
13. Mizhnarodne pravo: Navch. Posibnyk / Za red. M. V. Buromenskoho – K.: Yurinkom Intern, 2005. – 336 s.
14. Ekolohichne pravo Ukrainy: Pidruchnyk / Za red. A. P. Hetmana, M. V. Shulhy. - X., 2005. - 213 s.